

եւ զործէր յաճախ եւ յաւէտ արդարութեամբ եւ նախանձախնդրութեամբ մինչեւ ակնածելի լինել յաչս կուսակալաց, յորոց բազումք էին ի դադարեալ նախարարաց, յեպարքոսաց, ի սիրելեաց կամ մերթ ի քեռայրից Վեհ. Կայսեր, որպիսիք էին հռչակաւոր Րիզա-փաշայ (երբեմն սպարապետ), Սարեմ փաշայ (երբեմն մեծ-եպարքոս, արքեպոպ), Նամըզ փաշայ, Շէրիֆ փաշայ Եղիպտացի, Խալիլ փաշայ (քեռայր Սուլթանի) եւ այլք:

Ատէր ստել սա եւ զկաշառակուլութիւնս եւ զմասնակցութիւնս ի կապալառութիւնս տասանորդաց (միւլթէզլիմ):

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

ՅԱՂԱԳՍ ԱՌԱՋՆՈՐԳՈՒԹԵԱՆ ՎԻՅՍԿԻՆ ՀԱՅՈՑ ԿՈՒՏԻՆԱՅ

Յետ անկման Առաջնորդութեան Հայոց Իկոնիոյ (Գոնիա), էր երբեմն Կուտինա (Քէօթահիա) քաղաք հռչակաւոր եւ ի հնումն Ենթարկէր եւ Պրուսա սակաւաթիւ զաղթականութեամբ հովուութեան Առաջնորդի Հայոց Կուտինայոյ:

Գաղթեալ էին Հայք ի Կուտինա եւ ի շրջակայս՝ որպէս եւ ի Պրուսա եւ ի մերձակայս՝ ի կողմանց Կիլիկիոյ եւ Կեսարիոյ, անցեալ ընդ Իկոնիա, յաճախեալ ի վերջին աւուրց Ռուբինեանց: Է անդ ստուար մատեան մի քիւրիւկ անուն, հաստատեալ ի ՊՂԴ (1443-5) թուոց հայկական, յորում դտանիմք զկարեւոր արձանագրութիւնս եւ զտեղեկութիւնս համառօտս զանձից անցելոց, եւ զթաղաւորաց: Յորում երեւին, զի յաւուրս Սուլթան Մուրատի (Բ.), յամս Տեառն 1421-1444 կանգնեալ են Հայք գաղթականք զառաջին եկեղեցի յանուն Ս. Աստուածածնի ի Կուտինա ջանիւք Կոստանդին Երէցի: Եկեղեցիս այս ընդ երկուց եկեղեցեաց մատնէ ի լուր հանդերձ քաղաքաւ յամի ազգ. ՋԿԱ ի թշնամեաց (1500-1510 թուին):

Ապա ուրեմն հաստատութիւն հայ գաղթականութեան ի Կուտինա հասանէ մինչեւ ՅԺԳ-ԺԴ դարս: Եւ մի զկնի միոյ կանգնեալ զերիս եկեղեցիս եւ վերականգնեալ են զերկուսն միայն յետ հրկիւղութեան:

Երեւին հատուկօրոր տեղեկութիւնք ինչ ի քիւրիւկի զվարչութեանէ եւ զվիճակէ Հայոց տեղւոյն, զԱռաջնորդացն կարգելոց ի Կիլիկիոյ եւ զջանից ոմանց քահանայից եւ իշխանաց հանդերձ այլովքն:

Որպէս տեսանի յաճախ, զի ուր հայք բաղկանան ի խառն գաղթականութեանց, աստի եւ անտի, մանաւանդ հաստատելով զեկեղեցիս երկուս եւ աւելի, կուսակցութիւնք եւ խառնութիւնք երեւին անխափան, հակառակութեամբք հալածեն եւ կործանեն զմիմեանս: Իսկ

անդ՝ ուր սակաւախառն են դադթականք եւ ունին զմի եկեղեցի՝ տիրէ առաւել խաղաղութիւն եւ միութիւն՝ բաղդատեալ ընդ այլս :

Ըստ այսմ ուրեմն, մանաւանդ յետ տեղափոխութեան Յովակիմ Եպ.—ի ի Պրուսա եւ անտի ի Կ. Պօլիս, տիրէր կուսակցութիւն եւ խռովութիւն եւ ի Կուտինա, եւ Առաջնորդք տկարանային սիրաշահել զնոսա, վասն որոյ փոխադարձ ամբաստանութիւնք եւ բողոքք տեղային ի Պատրիարքարան եւ ի վերջին երկուս դարս յաճախէր փոփոխութիւն առաջնորդական, որպէս պարզէ Քիւքիւկն վերոյիշեալ, ուր անձնիւր Առաջնորդ մատամբ իւրով համառօտեալ արձանագրեալ է զանցս իւր եւ զպաշտօնավարութիւն, որպէս տեսաք առջօք մերովք եւ ունիմք զսլատճէնն կամ զօրինակն Քիւքիւկի :

Պատրիարքարան փորձէ քանիցս միացուցանել զվիճակ Կուտինայու ընդ Պրուսայու, որպէս միացուցեալ է յառուրս Յարութիւն Եպ.—ի (ի վարդապետութեան) Եղեսապուոյ, եւ այսպէս աղբւլ Կուտինայու, այլ ստիպեալ է ի նորոյ հաստատել զառանձին առաջնորդութիւն եւ կարգեալ է ի կառավարիչ գոյնորդ վարդապետ Էօտէմեչցի, յետ որոյ զՊօղոս վարդապետ Ֆիզիգայ Կ. Պօլսեցի, յետ որոյ զԹովմաս վարդապետ Մարաշցի (վախճանեալ անդ), ապա զՅովսէփ վարդապետ Պրուսացի սկսեալ ի 1835-85 յամն Տեառն 1848-52 :

Զկնի անցից Յովսէփ վարդապետի Պրուսացուոյ, որ կարգեալ էր յառաջնորդ ի Պատրիարքարանէ ի 15 Դեկտ. 1848ամի, յետ մահուան Թովմասու մաղձայողական ախտիւ, յամի Տեառն 1851 ի նորոյ որոշէ Պատրիարքական վարչութիւն Կ. Պօլսոյ եւ միացուցեալ զԿուտինա ընդ Պրուսայու՝ յանձնէ Գէորգ Եպ.—ի Թեմակալի Պրուսայու, ոչ ունկն տուեալ մերժման եւ հրաժարականի վերջնոյս :

Վասն որոյ Գէորգ Եպ. խոնարհեալ ի հրաման հոգեւոր իշխանութեան յամի Տեառն 1851 եւ ի 10ն Մայիսի ուղւոյ լինի եւ չըջի յայցելութիւն համայն վիճակի Կուտինայու սկսեալ ի սահմանաց Պիլէճիկու, նախ քան զբաժանել վերջնոյն որ յառուրս երկրորդ առաջնորդութեան Յովսէփայ յամուռն 1858-59 : Սակաւաթիւ էին հայք գիւղօրէից վիճակին Կուտինայու, բացի Պիլէճիկէ, ի Մուրատչայէ եւ ի Թաւշանլը անուանեալ վանքացիւղէ, որոյ բնակիչք գաղթեալ եկեալ են ի Վանք գեղջէ Շամախուոյ վիճակի : Թուրքախօս են Հայք որպէս Կուտինայու, նոյնպէս Պիլէճիկի, Մուրատչայու (Գաղթողք ի Պարսկաստանէ) եւ այլոց ոմանց :

Ի սուղ ինչ ժամանակի չըջեալ ի չէնս, ըստ կարելոյն Զանայ միսիթարել զժողովուրդ, խաղաղել զնեքին երկպառակութիւնս,

բարեկարգել ղեկեղեցիս, եւ վերադարձեալ ի Կուտինայ հաշտեցուցանէ ղերկուս կուսակցութիւնս բարձեալ զգոտութիւնս, յաւելեալ եւ զայս, որպէս զրեալ է ինքն Տ. Գէորգ Եպ. ի Քիւրիւկի եւ մեք արձանագրեմք աստ:

« Պարտ անձին համարեցայ ընդ այլ բարեկարգութեան հոգալ
« եւ զսա, զի եկեալ տեսի զի սակաւաթիւ ժողովուրդք Աղգիս յեր-
« կուս են բաժանեալ ի պատճառս երկու դոլոյ եկեղեցեաց, եւ քա-
« հանայք եւ զպիւրք բաժանեալ յերկուս, երկուքին եւս լեալ անպա-
« տեհ, եւ եկեղեցական արարողութիւնք եւ պաշտամունք Սրբոյ
« Պատարագին անշուք: Ի փառաւորել եւ ի չքեղադարդել ղեկեղե-
« ցական հանդէսս, հրամայեցաք երկուս եօթնեակս ի Ս. Աստուա-
« ծածին եկեղեցւոյ ասնել ժամերգութիւն, եւ երկուս եօթնեակս
« ի Ս. Թորոս եկեղեցւոյ, եւ ժողովուրդք քաղաքիս հայազգի միա-
« համուս ժողովեալ են անդ ուր պաշտամունքն իցեն: Այլ քանզի
« հեռարեակացն դժուարութիւն լինէր ի ձմեռային եղանակի դնալ
« յեկեղեցին, եւ ի մերձ կացուցանել ղերկուս թաղսն կարօտ էր
« Եղծեան Սարգսի տանն՝ ընդ որ ճանապարհ բացեալ երկոցունց
« կողմանց լիցի դիւրութիւն յերթեակս: Ուստի խնդրեցաք ի բա-
« րեղարդ Հովիւեան Յակօր աղայէ (ի Կ. Պօլսոյ) որ գտանէր աստ
« Գուլքանիս պաշտօնիւ (ի դիմաց Անատոլու Գուլքանեսալ ընկե-
« րութեան Հայոց, հրովարտակաւոր սեղանաւորաց եւ դրամա-
« տեարց. Վ.Ե.Մ.), եւ նա իւրով իսկ ազգասիրութեամբ գնոյ տու-
« եալ զտուն Կարկաւան Գէորգին եւ տուեալ ձրի Եղծեան Սար-
« գսի, եւ գնեաց ի տանէ նորին տեղ ինչ, որ անտի ճանապարհ
« բացաք ի դիւրութիւն երթեակաց: Ուստի այս ճանապարհ յիշա-
« տակ է Հովիւեան Յակօր աղայի. Տէր Աստուած օրհնեսցէ զրա-
« րեպաշտութիւն նորին, եւ լուսաւորեսցէ զհոգիս ննջեցելոց նորին:
« Արդ ի յայտ ածել նորին աստուածսիրութիւն արձանագրեալ աս-
« տանօր կնքեցաք:»

Գէորգ Արքեպիսկոպոս Պրուսայու

« 1851 Օգոստ. 15

եւ Կուտինայու

« ի Կուտինա

Կնիք

Տուեալ Գէորգայ Եպ. ի եւ զայլ պատուէրս ընդ այլոց դպրոցական եւ եկեղեցական բարեկարգութեանց առ քահանայս, իշխանս եւ առ ժողովուրդ մեկնի ի Կուտինայէ եւ վերադառնայ ի Պրուսայ, եւ առաքէ ի փոխանորդ ի Կուտինա զՆիքիթ վարդապետ Հաւուճեան Պրուսացի ի Միաբանութենէ Արմաշու:

Իսկ յամսեանն փետրվարի 1852ամի, յաւուրս Պատրիարքու-

Թեան Յակոբ Եպ.—ի (Երբեմն Յակոբոս Էղեղոյ), հրաժարի, Ասաջնորդութենէ Կուտինայու պատճառեալ իրաւամբ զգաւարութիւնս ճանապարհաց եւ Երթեւեկութեանց, մինչ հարկ էր ի ժամու եւ ի տարաժամու փութալ այցելել ի հեռաւոր զիւղս վիճակին այնորիկ եւ պաշտպանել զժողովուրդ յորոգայթից պապականաց, որք նորոյ իմն ոգեւորութեամբ ըստ Թելաղբութեանց Հասունեան Գերապոյժառի գուն զործէին առնել զեկամուտս, որսալ զմիամիտս պատըռակեալ աղատել յարքունական արոց, եւ այսպէս որոմնեալ եւ յուղեալ զգաւարութիւնս ի զիւղօրայս: Սակայն Պատրիարքարան մերժեաց ի նորոց զհրաժարական սորա: Պնդեաց սա եւ յաջողեցաւ սմա Թողուլ զԿուտինա ի Յունիսի:

Եւ զի առթիւ յուղմանց խարդաւանէին պապական քարոզիչք եւ ի Թիւրքմէն գեղջ ի վիճակին Կուտինայու, եւ բողոքք Հայոց հարազատաց ընդ զէմ հարստահարութեանց սակաւաթիւ ուժացելոցն հայոց ի պապականութիւն եւ ժողովրդապետի նոցա ստիպեալ էր զՊատրիարքարան կարգել զքննութիւն, վասն որոյ յամսեանն Մարտի (1852) փոխանորդ պատրիարքական (վէքիլ) Թադէոս վարդապետ (ապա եպիսկոպոս) Թէքերտաղցի եկեալ ի Պրուսա, զնաց անդր ընդ քննիչ էնէզ էֆէնտի որ ի զիմաց Օսմանեան կառավարութեան, որք յետ աւարտելոց զքննութիւն իւրեանց եւ հաստատելոց զխարդաւանութիւնս եւ զմեղադրութիւնս պապականաց եւ ժողովրդապետի նոցա, վերադառնան ի Պրուսա եւ ի նորոյ հիւրասիրէ Գէորգ Եպ. զԹադէոս վարդապետ, զնիկողոս Եպ. Սսեցի քաջաբարոյ (որ Երբեմն ձեւացաւ կաթողիկոս ինքնագլուխ) եւ զԳալուստ գրագիր յԱռաջնորդարանի, ի 15ն Ապրիլի: Զկնի տասն աւուրց մեկնեցաւ վերադառնալ ի Կ. Պօլիս:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

ՅԱՂԱԳՍ ԳԱԼՍՏԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ-ԱՂԱԻՆԻ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Ի ՀԱՆՔԱԶԵՐՄՈՒԿՍ Ի ՊՐՈՒՍԱ.

Երբեմն Պատրիարք Կ. Պօլսոյ, առաջնորդն Արմաշու եւ Նիկոմիտայ Տ. Ստեփաննոս-Աղաւնի Արքեպիսկոպոս Պրուսացի կանխաւ գրեալ էր եւ աղբարարեալ Տ. Գէորգ Եպ.—ի սակաւ տկարութեան իւրոյ, որպէս եւ 17 Յուլիսի (1852) Եկն Եհաս ի Պրուսա ի հայրենիս իւր, զոր հիւրասիրեաց հոգեւոր որդի իւր Գէորգ Եպ. ի Պօլս-Կիւզէլ հանքաջերմուկս ի Զէքերկէէր գեղջ մեծաւ պատուով:

Առթիւ Գալստեան Աղաւնոյ ոգեւորութիւն մեծ տիրէր ի Հայս Պրուսայու, միանգամայն ուրախացեալ էր յանչափս Գէորգ Եպ.:

Ոչ թողոյր զպակասութիւն ինչ ի հիւրասիրելն զհոգեւոր ծնող իւր, յորում մրցէին եւ եկեղեցականք ընդ Առաջնորդի իւրեանց :

Սակաւ ինչ կազդուրեալ Ստեփաննոս Արքեպ. հաճեցաւ ի խրնդիւրս Գէորգայ եւ Հայոց, եւ էջ ի Ս. Եկեղեցի առ ի քարոզել եւ ի մատուցանել զՍ. Պատարագ մեծահանդէս :

Թախանձէ Գէորգ եւ ինդրէ յԱղանոյ ելանել յաթոն աջակողմեան, զոր մերժէ նա առարկեալ իրաւամբ զիրաւունս Առաջնորդի եւ զկանոնս եկեղեցւոյ ըստ եպիսկոպոսաց եւ թեմակարաց, միանգամայն պատուիրէ դնել զաթոն ի ձախակողմեան դասու յանուն եւ ի պատիւ երբեմն Պատրիարքի առարկեալ : Եւ ըստ այսմ կանգնի աստ :

Ծերունին Ստեփաննոս յիշատակաւ Հոգեւոր Ծնողի իւրոյ Պօղոս Ա. Եպ. -ի Գարագոզեան եւ ի տես հայրենեացն յուզի յարտասուս ի քարոզելն, յուզի յիսուսն բազմութիւն Հայոց, որոց ոչ բաւէր եկեղեցի, օրհնեաց եւ զովեաց զԱռաջնորդ զՏ. Գէորգ եւ զբարեպաշտ Հայս՝ ուրախ լեալ ընդ բարեկարգութիւնս եւ ընդ պայծառութիւնս Եկեղեցւոյ եւ զպրոցաց, յորդորեաց յարատեւել ի սոյնպիսի ջանս :

էր Ստեփաննոս ի հասարակ դասակարգէ եւ ի ցեղէ ձիւնիգեանց (°) : Եղբոր սորա անուանէին ի հեծուկս կամ ի կատակս Ըրկանութիւնս : Պարապէր եղբայրն եւ զործէր զընտիր կէզի (կերպաս) ի կամարակապ քարուկրեայ խանութս Ըրկանութիւն կամրջոյ, եւ էր քաջահմուտ եւ առաջին յիւրում արհեստի կերպասագործութեան : Եւ զի էր եղբայրն Եպիսկոպոս, Առաջնորդ եւայն մակամուռնաւսէր Պրուսացիք հառն նմա ի կատակս զանձահ մականուն իմաւի Ըրկանութիւն (իբր մահմէտական պաշտօնեայ Ըրկանութիւն) :

էր նա ամուսնացեալ եւ ունէր զչորս որդիս, երկու ուստերք եւ երկու դստերք : էր տուն նորա ի կողմն Էշրէֆէլէր թաղի կամ Քիւլէիք մէգարլիքի, երբեմն յանել փողոցի, ընդ որ ելանեն այժմ ի Շապան Պահնալար :

Մեծամասնութիւն ծառայից Ստեփաննոսի եւ փոքրաւորացն էին ի Պրուսայէ, յորոց մի եւ գլխաւոր էր Ստեփաննոս Թանգերեան՝ այր հմուտ զրոց, եւ ամուսնացեալ ընդ թոռան Պօղոսի Կէօյիւլալէօյիքեան՝ մօրեղբոր մերոյ մօր : Երկրորդ էր Միւլքոն քահանայ Ուզուն-Արթինեան :

Աշակերտ նորա էր երբեմն պատրիարքական տեղապահ Ստեփաննոս Եպ.՝ Առաջնորդ Նիկովիտայ : Որոյ աշակերտ էր Գէորգ վարդապետ (այլա եպիսկոպոս) Դերձակեան, որ ապա եղեւ Առաջնորդ Կուտինայու յետ մահուան Յովսէփ Եպ. -ի :

Իբր ամիս մի կացեալ Ստեփաննոսի ի հանքաջերմուկս եւ վա-
յեկեալ զլիառատ հիւրասիրութիւնս Հոգեւոր որդւոյ իւրոյ, ի 27^ն
Օգոստոսի վերադարձաւ ի Կ. Պօլիս առ ի երթալ անտի ի վիճակ
իւր եւ յԱրմաշ:

Ի յաջորդ ամի յամսեանն Ապրիլի (6) կնքեաց Աղաւնի զկեանս
իւր եւ փոխեցաւ առ Տէր: Ասէին լինել ամաց իբր Եօթանասուն:

Իսկ առաջին պաշտպան Գէորգայ, Կարապետ Արքեպ. երբեմն
Պատրիարք, զոր եւ սիրէր յոյժ Տ. Գէորգ եւ զովէր հանապազ ընդ
քաղցրարան քարոզիցն, վախճանեալ էր յաւուր Վարդապետի յ30
Յուլիսի 1850 թուականի, յիւսկիւտար ի Կ. Պօլիս, լեալ ամաց իբր
վաթսուն եւ վեց. թաղեցաւ նա յիւրակերտ գերեզմանի ի հասարա-
կաց գերեզմանատան մերձ ի Պաղլար-Պաշը՝ յիւսկիւտար:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

ՅԱՂԱԳՍ ԳՆԱԼՈՅ ԳԷՈՐԳԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ Ի Կ. ՊՕԼԻՍ

ԵՒ ՅԱՂԱԳՍ ԱՆՑԻՑ ԻՆԶ.

Ժառանգական սեփականութիւնք տեղեաց կանանց որ զառաջ-
եաւ վանդակի ի վերնատան եկեղեցւոյ, որպէս յիշեցաք քանիցս,
յարուց անէին յաճախ զվէճս, զկպգ, զկուլ, զկուփափորձ զգլո-
րումն մինտէրաց (նստալաթ կամ գորգիկ) ի վայր ի վերնատանդ
ի գլուխս արանց, պատճառէին բազմիցս եւ զգաղարումն ժամեր-
գութեանց, յորում միջոցի ելանէին քահանայք ի վերնատուն առ
ի խափանել զկուլս եւ զաղմուկս վիճաւոր կանանց:

Գողցես զլիաւոր եւ ծանր խնդիր էր այս ի Պրուսա, եւ իշխա-
նապետք եւ իշխանք ակնածեալ ի միմեանց, ըստ որում ունէին զաղ-
գականութիւնս, կամ զխնամութիւնս եւ կամ զբարեկամութիւնս,
թող զառեւտրական յարարերութիւնս եւ զհաս, զգուշացեալ միան-
գամայն յաղբեցիկ կանանց, մնային անփոյթ, մանաւանդ թէ յեր-
կուս ոտս եւ երկդիմի կաղուցեալ հանդէպ Առաջնորդի եւ բարեկա-
մացն, լինէին պատճառ ընդարձակման վիճուց եւ գժտութեանց:

Ճարտար այրն Մատթէոս աղայ Գապաքճեան սպասէր միշտ
պատեհ առթից, իբր յորսալ ձուկս ի պղտոր ջրւոջ, եւ ջնայր առ-
նուլ զվրէժ ի Գէորգայ՝ ի գաղտնի թելադրեալ եւ խրախուսեալ
նաեւ զխնդիրս եւ զվէճս այսպիսիս, ընդ դէմ որոյ անկեղծութեամբ
իմն եւ անպատրուակ մաքառէին Կարապետ աղայ Սարաֆեան եւ
Կարապետ աղայ Ամիրայեան. իսկ այլք զգուշանային, թէպէտ ի
գաղտնի էին հակառակորդք Մատթէոսի՝ բաց ի սակաւուց ոմանց:

Ստուար մեծամասնութիւն ժողովրդեան էր համակիր եւ ի կողմն Գէորգայ:

Խնդիրք այսպիսիք քանիցս յուզեցին զժողովուրդ ընդ դէմ Մատթէոսի, այլ Գէորդ խոհեմութեամբ խաղաղեցոյց զնոսա եւ ոչ տայր ասպարէզ երկպառակութեանց:

Սակայն Մատթէոս ոչ հանդարտէր եւ ոչ դադարէր ի խարդաւանութեանց, միանգամայն ջանայր ի գաղտնի պատրաստել եւ առաքել ի Պատրիարքարան զամբաստանադիրս զԳէորգայ՝ ապաւինեալս յաջակցութիւնս, մանաւանդ, ի Թելադրութիւնս Մատթէոս Եպ.ի, եւ ի պաշտպանութիւն ամիրայիցն Պողոսի Տատեան եւ Ճանիկի Փափազեան: Ճանիկ միանգամայն էր բարեկամ Գէորգայ, որպէս էր եւ Մաքսուտ ամիրայ, որ սիրէր զսա յոյժ:

Ոչ կամէր Գէորգ խայտառակել իսպառ զՄատթէոս արտաքսեալ եւ յազգային ժողովոց եւ իշխանապետութենէ, զի մի՛ առաւել զբզոքեացն զժողովուրդն եւ խռովութիւնք ծանունք, յորպիսիս քաջ էր եւ հնարագէտ Քապաքճեան, բայց ոչ յաջողէր դարձեալ սիրաչահել զնա ցորչափ հետեւէր նա առնուլ զվրէժ, բերել ի ձեռս զազդեցիկ զիրս եւ զղեկավարապետութիւն (իբր Մենտոր) յազգային գործս, կարգել ի նորոյ յանդամ նահանգային կառավարական ժողովոյ յօգուտ եւ ի շահ անձին իւրոյ՝ հակառակ կամաց եւ շահուց ստուար մեծամասնութեան ժողովրդեան:

Վասն որոյ ձանձրացեալ Գէորգայ Եպ.ի յանցիցդ եւ յասիական վարուց եւ ի բարուց իշխանապետաց եւ իշխանաց առաւել քան ի նենգամտութեանց, ի խարդաւանութեանց եւ յորգայթից Մատթէոսի, կամեցաւ երթալ ի գաղտնի ի Կ. Պօլիս ի 4ն Փետրվարի 1853 ամի: Զիք ինչ ի ծածուկ որ ոչ յայտնեցի: Մանաւանդ ոչ էր դիւրին պահել զուղեւորութիւնդ գաղտ ի ժողովրդենէ կամ ի ներկայացուցչացն: Ըստ այսմ իմացեալ ժողովրդեան զմիտս Առաջնորդի իւրեանց սիրելոյ՝ պաշարեցին զԱռաջնորդարանաւ, եւ արտասուօք պաղատէին զսա դադարել ի մտադրութենէ իւրմէ եւ մնալ՝ սպառնացեալ յարձակել եւ ի վերայ տան Մատթէոսի: Եւ այսպէս սպառնացեալ յարձակել եւ ի վերայ տան Մատթէոսի: Եւ այսպէս շարունակէ ժողովուրդ զԹախանձանս իւր մինչեւ ցՅրդ օր Փետրվարի, յորում առուր խոտանայ սա առաջի ստուարաթիւ բազմութեան ժողովրդեան մնալ ի պաշտօնի իւրում ի Պրուսա:

Այսու առթիւ առնու Գէորգ զհաւանութիւն եւ դադարեցուցեալ զվարչութիւնս իշխանապետաց եւ իշխանաց շարունակելոյ ի վաղ ժամանակաց հետէ, հաստատէ զհոգաբարձական վարչութիւն կամ զվարչական ժողով (Աղալար մէճլիսի) բաղկացեալ յեօթանց անձանց, ընդ որս էր դարձեալ Մատթէոս:

Սակայն եւ այս տնօրինութիւն ոչ օգնեաց, եւ դժնիկն ոչ փոխէր զընտելութիւն իւր: Մանաւանդ թէ յաւելոյր օր աւուր զգառնութիւնս եւ զթոյն սրտի, եւ սպասէր յաճախ զիպող առթի՝ առանց երբեք զաղարելոյ:

Առ իմանալ զանհանգուրժելի բնութիւն եւ զկարիճութիւն Մատթէոսի, բաւական լիցի պատմել հետագայն համառօտիւ:

Ի վերադառնալ Թաղէոս վարդապետի պատրիարքական փոխանորդի ի քննութենէ որ ի Թիւրքմէն գեղջ (Ապրիլ 1852ի) եւ ի հիւրասիրելն Գէորգայ զնա յԱռաջնորդարանի, տայ նմա ի կիւրազէի խօսել զքարոզ եւ մատուցանել զՍ. Պատարագ:

Յետ արձակման Ս. Եկեղեցւոյ՝ յորժամ ժողովեալ էին իշխանապետք եւ իշխանք յընդարձակ սենեկի Առաջնորդական փոխանորդի, ի ներկայութեան փոխանորդ Պետրոս վարդապետի գովէ Մատթէոս զքարոզ Թաղէոս վարդապետի, եւ յաւելու ասել միանգամայն. «չօխան տըր պէօյլէ կիւզէլ քարոզ իշիքտիլիմիզ Եօղուտու» (ի բաղմաց հետէ ոչ էաք լուեալ զգեղեցիկ քարոզ այսպիսի): – (Քսէրոզն էր առակախօսութիւն երկաթակիր մկան):

Ներկայք հայեցեալ յիւրաքանչիւր երեսս, ոչ ոք կշռէ նմա զպատասխանի ինչ, եւ ոմանք բաւականանան խոժոռեալ զդէմսն:

Արդ ինքնին պարզի բնութիւն եւ ոգի Մատթէոսի այսու չնչին պատմութեամբս:

Սակայն ոչ աւելորդ համարեացի ասել եւ զայս, զի քարոզք եւ ատենաբանութիւնք Գէորգայ էին ընտիրք եւ իմաստալիցք, աղղուք եւ պիտանիք ընդ համառօտութեանցն, մինչ Թաղէոս տկար էր յոյժ եւ պառաւարան, յաջողակ միայն ի գուարճաբանութիւնս եւ յառակախօսութիւնս երկաթակիր մկանց, զորպիսիս կամ զմիւսնոյն քարոզս խօսէր ուր եւ գտանէր: Վայե՞լ է արդեօք զուարճացուցանել զժողովուրդս յեկեղեցիս յաճախակի ծիծաղիւք, լիաթոք եւ քրքջալիւր քահանայ եւ այսպիսեօք խայտառակութեամբ, թողումք ընթերցողաց ի դատել:

Ապաքէն այրն այս ոչ էր արժանի վեհանձնութեան եւ ներողամտութեանց, հարկ անհրաժեշտ էր հեռացուցանել իսպառ զնա յազգային գործոց, կամ ենթարկել քմահաճոյին եւ վարչապետութեան նորա ըստ ամենայնի, որ էր յանհնարիցն:

Վասն որոյ մնայր Գէորգայ Եպ. ի մաքառել զօրհանապաղ ընդդէմ Մատթէոսի, կամ թօթափել զփոշի ոտիցն եւ ինքնին հեռանալ ի Պրոսպէ եւ վերադառնալ ի Կ. Պօլիս հրաժարել յԱռաջնորդութենէ, առանց ունկն տալոյ թախանձագին աղաչանաց ժողովրդեան,

Գիտէր Գէորգ Նպս. զի Մատթէոս Գապաքճեան կազմեալ զամբաստանադիր ինչ ի դադտնի սակաւաթիւ կուսակցութեամբ իւրով՝ առաքեալ էր ի Պատրիարքարան, եւ պատուիրէր գլխաւորաց ազգայնոց եւ բարեկամաց ընդ ներկայացուցչաց ստուար մեծամասնութեան ժողովրդեան՝ մնալ ի խաղաղութեան եւ ի սէր եւ ի պատիւ իւր, զգուշանալ ի յուզմանց եւ ի գետութեանց, արգելուլ զնպաստաւոր հանրադիրս, միանգամայն առ ոչինչ համարել զջանս եւ զգիւրըս սակաւաթիւ հակառակորդաց եւ ահա ի 13ն Մայիսի (1853) ընկալաւ զհրաւիրադիր Յակոբոս Արքեպս. Պատրիարքի առ ի փութալ ի Կ. Պօլիս: Պահեաց Գէորգ զայս ի ժողովրդենէ եւ ոչ ումիք ի բարեկամաց ասաց ինչ, եւ պատրուակեալ զազգային գործս ինչ, ի 27ն Մայիսի ել եւ եկն ի Կ. Պօլիս եւ իջեանեցաւ ի տուն քեռ իւրոյ ի Կէտիկ-փաշայ:

Ըստ Հրաւիրանաց Պատրիարք-Արքեպս-ի եկն եւ Գապարճեան
Ի Կ. Պօլիս:

Ի 17-ն Յունիսի ներկայանան Գէորգ Եպ. և Մատթէոս Գապաք-
ճեան յատեան Գերագոյն Ժողովոյ ի Պատրիարքարանի :

*Ջկնի թեթևագոյն հարցափորձից՝ խառն ընդ բուն վիճուց՝ ժողովին ինքնին պարզեաց զխարդաւանութիւնս Մատթէոսի Գասպը-
ճեան եւ ղելղծ ստորագրութիւնս ամբաստանադրոց ընդ Հնար-
եալ զրպարտական ամբաստանութեանց , յանդիմանէ գրգայածեան
որ առահի լաց դառնապէս եւ գոչէ մեղայ : Հուսկ ուրեմն միջնորդ-
կացեալ ծանիկ ամիրայի՝ հաշտեցուցանեն ծանիկ եւ Պօղոս ամի-
րայք զհար ընդ Գէորգայ Եպսի՝ խնդերով ներել նմա իբրեւ առն
րայք զհար ընդ Գէորգայ Եպսի՝ խնդերով ներել նմա իբրեւ առն
ողորմելոյ , միանգամայն պարտաւորեն գրէորդ փութալ վերադառ-
նալ ի Պրուսա՝ մինչ սա ոչ կամէր , եւ Հուսկ ուրեմն համակերպե-
ցաւ առաւել բանից Միջագիւղարնակ Սաքսուտ՝ եւ ծանիկ ամիրային
քան Պատրիարքի ողորմելոյ :*

ፋፒቦኬክ ኮ

ՅԱՂԱԳՍ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՅ ԴԵՈՐԳԱՅ Ի ՊՐՈԽՍԱ

ԵՒ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՏՕՆՏՈՒՐՄԱՅԻ

Համաձայն խոստման իւրում փութայ Գէորգ Եպիսկոպոս ի 20ն Յունիսի (1853) մեկնել ի Կ. Պօլսոյ՝ շողեւաւաւ, ընդ երէկս հասա- նէ ի Պրուսա ի մեծ ուրախութիւն եւ ի մխիթարութիւն ժողովրդ- ղեան, որք լուեալ էին զմեքենայութիւնս Մատթէոսի Գապաքճեան եւ յուզեալ յոյժ, ալլ Գէորգ էառ զառաջս գրդումանց եւ հանդարտե- ցոյց զյուզեալս՝ փութալով ի վերադառնալ:

Խորհեցաւ Գէորգ Կառուցանել զընդարձակ դպրոց օրինորդաց եւ փոխադրել անդր զանձուկ դպրոցն Ս. Հռիփսիմեանց :

Համաձայնեալ ընդ փոյթ ընդ ժողովականաց եւ գլխաւորաց ազգիս , որոշեաց ի վերին եղերս Զիթաստանի Եկեղեցւոյ որ առաջի Առաջնորդարանի յաջակողմեան ելեր ձորոյն կէօֆ- տէրէի առ փողոցաւ յէշրէֆիլէր թաղի կանգնել զչէնն , ընդ որով կամէր հաստատել զփուռ եւ գլխանութիւն ինչ յարգիւնարեր կալուածս յօգուտ Եկեղեցւոյ :

Որոյ վասն յ9ն Օգոստոսի (1853) ձեռնարկեաց բանալ զհիմունս հաստատունս , եւ կանգնել զքարուկրեայ որմունս . երկւք բաժանմամբք : Անդ էր տեսանել զողեւորութիւն ժողովրդեան , որք ինքնա-յորդոր կրէին ի ձորոյ զաւազ եւ զքարինս ի պէտս շինութեան : Տօնտուրմա (որպէս եւ զհամայն քարուկրեայ շէնս) անուանէր ժողովուրդ զշինութիւնս զայս , որ եւ կրկնակի եցոյց յօգուտ՝ ապահովեալ զհանդիպակաց փողոց եւ զտունս ի սահելոյ եւ ի կործանելոյ յերեսաց Սեւջրոյ , որ գործէր զաւերս ի վերին կողմունս սկսեալ ի հին ջրամբարէ Ելտրզի (Մահգէնի) , որպէս տեսանի ցարդ :

Աւարտեալ ի յաջորդ ամի (1854) զորմունս առանց զանդիտելոյ ի պատերազմական տաղնապից սաստկացելոց ընդ մէջ ռուսաց եւ օսմանցւոց , որոց — օսմանցւոց — միացեալ էր եւրոպական Դաշնակցութիւն Անդղլիոյ , Գաղղիոյ եւ Սարտինիոյ ընդդէմ ռուսաց , սկսաւ նախ եւ շինեաց զփուռն (խանութ) հասարակաց յարեւելեան կողմն ըստ երկարութեան :

Մերձ էր ձեռնարկել ի շինութիւնս այլոց խանութից եւ ի վերայ նոցա կանգնել զընդարձակ դպրոց բարձրադիր՝ տեսարանաւոր եւ օղաստուն , եւ ահա Գաղղիական սկսաւ եւ շարունակեաց որմնել եւ խարդաւանել , եւս եւ սպառնալ խաղաղութեան ժողովրդեան :

Անցք եւ առիթք պատերազմականք յաւելլուին զշինութիւնս , եւ Գաղղիական ջան կալաւ քաղել յօգուտս յանցիցդ ընդ վրէժիւնդ-րութեան :

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

ՅԱՂԱԳՍ ԶՈՒԵԼՈՅ ԳԵՈՐԳԱՅ ԵՊՍԻ. Ի ԿՈՍՏԱՆՏՆՈՒՊՈԼԻՍ
ԵՒ ՀՐԱԺԱՐԵԼՈՅ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵՆՆԵ

Ապաքէն անցք եւ պէտք պատերազմականք ի միոյ կողմանէ , եւ դրամական անձկութիւն ժողովրդեան ի միւսմէ , հարկիցեն զԳէորգ Եպս. դադարեցուցանել առ ժամս զշարունակութիւն շինութեան տօնաւորմայի եւ դպրոցի , մանաւանդ զի հաւաքէին ի ժողովրդենէ

զնպատիւն ի պէտս պատերազմական պաշարաց : Իսկ յանհնարիցն իմն էր զաղարկեցանել զԳապաքճեան յորոգայթից եւ ի խարդաւանութեանց, որախեօք սպառնայր եւ խաղաղութեան ժողովրդեան, եւ վերիվայր յուզել զջանս իւր եւ զբարեկարգութիւնս : Ոչ կամէր Գէորգ հարուածել զնա իսպառ արտաքին դիւրութեամբք, եւ ոչ տեսանել աչօք իւրովք զխանգարմունս ներքինս : Մանաւանդ զի ոչ դադարէին նա եւ Մատթէոս Եսայ. եւ կուսակիցքն, յորս էր Պատրիարքըն, ի թելադրելոյ զԳապաքճեան, որ ի պատրաստի էր հանապազօր : Վասն որոյ այլ իմն ցուցեալ զպատճառս ի միամտութիւն եւ ի հանգարտութիւն ժողովրդեան, եթող զփոխանորդ իւր ի Պրուսա, եւ ինքն չուեաց ի Կ. Պօլիս ի 25ն Օգոստ. (1854) : Կալաւ զքնակութիւն ի տան քեռ իւրոյ ի Կէտիկ-Վաշա :

Տեսեալ զկարեւոր պատրաստութիւնս կանխաւ, ի 22ն Սեպտեմբերի ետ զհրաժարագիր իւր առ Ազգ. Վարչութիւն Կեդրոնական (Գերագոյն ժողով) յԱռաջնորդութենէ Պրուսայու, միանգամայն կոչեաց զփոխանորդն իւր զՊետրոս Վարդ. Տէր Ստեփաննոսեան՝ պատուիրելով նմա փոխադրել այսր ի Կ. Պօլիս զամենայն գոյս եւ զկահս իւր :

Ոչ ընկալաւ Ազգային Վարչութիւն զհրաժարական սորա, առաջարկելով մնալ առժամանակ ինչ աստ ի Կ. Պօլիս, եւ կառավարել զՊրուսա փոխանորդաւ կարգելով յիւրմէ կողմանէ, ուր ուրեմն խնդրեաց սա յԱզգ. Վարչութենէ առաքել ի Պրուսա զոմն ի դիմաց Պատրիարքարանի ի փոխանորդ եւ ի կառավարել զվիճակն : Եւ առաքեցաւ Կարապետ Վարդապետ Պրուսացի ի Միաբանութենէ Արմաշու յ7ն Հոկտեմբերի : Պետրոս Վարդապետ փութացեալ էր վերադառնալ ի Կ. Պօլիս :

Պրուսացիք տխրեցան յոյժ ընդ այս : Եւ պատրաստէին զհանրազերս, սպասեալ պարզելոյ ձմեռնային եղանակի, թէպէտ Գէորգ յաճախ անպատասխանի թողոյր զաղաչագիրս բազմաց, եւ յորդորէր մնալ ի խաղաղութեան :

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ՅԱՂԱԳՍ ՊՐՈՒՍԱՅՈՒ ԵՒ ԲՆԱԿԶԱՑ ՆՈՐԱ

Պրուսա քաղաք յաշխարհին պատմական Բիւթանիոյ՝ երբեմն թագաւորանիստ մինչեւ յաւուրս Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտի՝ հաստատեալ է ի հիւսիսային եզեր փոքուն Ասիոյ՝ առ հիւսիսային եւ արեւմտեան ստորոտով Ողիմպեան լեռին հռչակաւորի եւ արեւմտեան լեռնաշղթայի նորա՝ երկայնեալ մինչեւ ցղաշտն : Գտանի

յատարձան արեւելեան $26^{\circ} 40''$ եւ ի հիւսիսային լայնութիւն $40^{\circ} 3''$: Բարերեր է յոյժ, օդասոււն, ջրաշատ, պարտիզալից եւ այգեկից :

Ունի քաղաքն զհնաշէն զաւերակ բերդ հին Հիսար անուամբ ի կողմն արեւմտեան հարաւոյ յառանձին բլրակի, թուրքաբնակ այժմ, առ ստորոտով որոյ բնակին Յոյնք եւ ի Պալք պազարի, որպէս եւ ի բարձրաւանդակին Տէմիր-Գաբուլի: Ի միջավայրի նոցա բնակին Հրեայք՝ յերկուս բաժանեալ զՅոյնս: Անդ ի Հիսարի է զքոսատեղի ինչ կոչեալ Բոււար-Պաշը, որոյ ջուր իբր հոսի այսր ի Մահգէնէ (Ջրամբար), որպէս պնդեն եւ ասեն զիտակք, թէպէտ մեք դժուարանամք հաւատալ:

Ի հնումն լեալ են շուրջ քաղաքաւ արուարձանք լի բնակչօք, Ըշըգլար, Գըզըզլար, եւ այլ անուամբք: Որովք երեւի լինել երբեմն քաղաք ընդարձակ եւ բազմամարդ:

Ըստ մասնեաց վատառողջ է եւ խոնաւ օդ դաշտային մասի քաղաքի, որպէս եւ բարձրադիր գեղջն (արուարձան) Ձէֆիրկէլէրի, յորում են հանքաջերմուկք, որոց ապականեալ ջուրք ոչ գտեալ զգընացս, ծանրացուցանեն զօդն յամառնային եղանակի՝ մինչեւ առթել եւ հաւուց դտենդ, առթիւ ճահճացն կազմելոց ի ջերմկաց, որոց ետ ընթացս Ահմէտ Վէֆիք փաշա յամին 1864-9 եւ մաքրեաց զօդն ըստ բաւականին: Նոյնպէս ի կողմն ջերմկաց Քիւլիւրթիլի (ծծըմբաւոր), որում մերձենան տակաւ շինուածք քաղաքի յարեւմտից կուսէ:

Պարունակեն Պրուսա, չրջակայ լերինք եւ դաշտն մեծատարած գայլ եւ այլ հանքս ծծմբոյ, քարից, արծաթոյ, երկաթոյ, եւ այլոց, զորպիսիս ապացուցանեն եւ հանքաջերմուկք: Արհեստադէտք արքիւնաւորեն հազիւ զչնչին մասն ի հանքաց, բաց ի ջերմկաց: Հրաբլխային նշանք են յովիմպեան լերին (Բէշլիշ-Թաղ), յորմէ կործանեալ թուի յունական վանք ինչ որ անդ ի գաղաթան, գուցէ երբեմն կուտոուն լեալ, առ որով մնան ցարդ մեծադիր գերեզմանաքարինք (տապանաքարինք): Եւ նշանք այսպիսիք տան կարծիս, զի Պրուսա յաճախ ենթարկեալ է երկրաշարժից, ապա ուրեմն եւ քաղաքային փոփոխութեանց ըստ դրին եւ ըստ տարածութեանց, երբեմն նուազեալ եւ մերթ ընդարձակեալ հանդերձ բնակչօք:

Երբեմն լեալ են անտառք մեծատարածք՝ կաղնի, հացենի, եւ այլ պտղատու ծառովք — ընկուզենի, չաղանակենի — ի չրջակայ լերինս, որպէս մնան ցարդ անտառք յովիմպեան լերին եւ ի հեռաւոր շղթայն, լի մեծամեծ ծառովք, յորոց հատանեն զվառելափայտս եւ փոխադրեն մերձ ի Ձէֆիրկէլէր լցեալ ի հոսանս Նիւուֆէր գետոյ առ ի տեղափոխել:

ի զինագործութիւն, ի պայտառութիւն, ի շաքարավաճառութիւն, ի վարսաճաշինութիւն եւ այլն: Են արդեւ եւ նշանաւոր վաճառականք եւ դրամատէրք, գործարանատէարք եւ սեղանաւորք եւ այլն:

Յոյնք պարսպին ի նսարավաճառութիւն, յորմնագործութիւն, ի ձիապանութիւն, ի դերձակութիւն, ի ձկնավաճառութիւն, ի սարտէզս, ի ձեռահիւսս ինչ կանացիս եւ ի ձեռարուեստս, ի հացագործութիւն եւ այլն: Ուրիւն եւ դեղագործս:

Հրեայք պարսպին ի թիթեղագործութիւն, ի մանրավաճառութիւն, ի դերձակութիւն եւ յայլ այսպիսի արուեստս մանուկս ի սահմանավաճ ազգային շրջանակի:

Են բժիշկք ի Հայոց, ի Յունաց, ի Հրէից եւ ի Մահմէտականաց:

Մահմէտականք ունին զարդիս զմեծամեծ վաճառանոցս ատաղձի, շաքարեղինաց եւ սրճեղինաց եւ այլոց: Ունին զջրաղացս եւ ըզհանքաջերմուկս (Քիւֆիւրքիւֆ, Էսկի եւ Եէնի Գապլընայֆ, Գայնարնա, Գարա-Մուսքաֆա, Սէլվիմազ, Զէֆիւրկէ, Արմուտլու Հիւսնիւկ, Էօյնիւ-Ֆէրահ եւ այլն): Վաճառականութիւն ցորենոյ եւ ալիւրի է ի ձեռս Հայոց, նոյնպէս հանքաջերմուկքն Պոյուկիւզէլ, Քէլիւրի է ի ձեռս Հայոց, նոյնպէս հանքաջերմուկքն Պոյուկիւզէլ, Քէլիւրի, Փալէկ-Օթէլի եւ այլն: Հայոց էին երբեմն Հիւսնիւկիւզէլ, Սէլվիմազ, երկոքին Քիւքիւրթիւք:

Գլխաւոր պտուղք պարտիզաց Պրուսայու են շագանակ, ընկոյղ, դեղձ, խնձոր, տանձ, սալոր, տոմպիլ, կեռաս, նուռ, թութ, եւայլք այսպիսիք: Հուշակաւոր է սեր Պրուսայու:

Նահապետական իմն ուղղութեամբ յարատեւալ Պրուսացոց դժուարանան ցարդ քաղել զմեծաքանակ օգուտս ի տրից եւ յարդիւնաբերութեանց իւրեանց, ի ծառոյ, ի գինւոյ, ի հանքաջերմկաց, յայլ եւ այլ հանքաց, յանտառաց եւ այլոց արհեստագործութեանց իւրեանց, կաղմեալ զմիութիւն, զդրամազլուս, զգործարանս եւ ըզյարաբերութիւնս ընդ հրապարակաց այլոց քաղաքաց եւ ընդ Եւրոպայի:

Ապաքէն հարկ է յաւելուլ, զի ըստ ներկայիս մեկուսի դերք քաղաքիս, ձախորդութիւնք պատահեալք յայդիս եւ ի շերամատածութիւնս ընդ երկրաշարժին յարուցանեն յաճախ դժուարութիւնս առաջի Պրուսացոց, սակայն բազմաթիւ եւ բազմատեսակ են նպաստաւոր առաւելութիւնք, յորոց հնարաւոր էր յաւետ շահել հմտութեամբք, յարաբերութեամբք, փորձառութեամբ եւ ընկերութեամբք յորպիսիս տկարանան հին ընակիչք Պրուսայու եւ տակաւ զօրանան նորեկ Մահմէտականք:

Ունիւմք գրել ատանձին զգալթականութենէ Հայոց Պրուսայու,
Եթէ Տէր յաջողեացէ:

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

ՅԱՂԱԳՍ ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԻՑ ՊՐՈՒՍԱՅՈՒ

Յետ համառօտելոյ զՊրուսայէ եւ զքնակչաց նորա զտեղեկու-
թիւնս կարեւորս, գամք ահա ի նկարագիր աղէտալի անցից երկրա-
շարժից:

Յաւուրն հետէ յամսեանն Փետրվարի 1855 թուականի Փրկչի
թանձր մառախուղ եւ անձրեւ թեթեւ իբր ցողածեւ պաշարէր զՊր-
ուսայիւ, որպէս էր եւ ի 16ն նոյն ամսոյ յաւուր չորեքշաբթու՝
յերկրորդում եօթնեկի Մեծի Պահոց: Այր իւրաքանչիւր եւ կին ըզ-
բաղեալ էր ի գործ եւ ի պէտս իւր: Եւ ահա զկնի միջօրէի՝ զինն
ժամու՝ սկսաւ ցնցումն երկրի՝ տեւեալ երկվայրկեանս ինչ՝ ի հա-
րաւոյ ի հիւսիսի: Զկնի միոյ քառորդի կրկնեաց երկրաշարժն ահա-
զին զզրումամբ եւ որոտածայն արձագանքեալ, որ եւ տեւեաց իբր
տանն երկվայրկեան եւ գաղըեցաւ խառն ցնցմամբ եւ թօթափելով:
Ի նմին ժամու սաստկագոյնս ցնցեալ է եւ ի Կ. Պօլիս:

Անդ էր տեսանել զաղէտալի հետեւանս երկրաշարժի, զաղմուկ,
գողը, զկոծ եւ զխուճապ տաղնապի եւ փախստեան բնակչաց քաղա-
քին:

Որք վերադարձեալ էին ի տունս, ի խանութս եւ ի զբաղմունս
իւրեանց յետ առաջին ցնցման, պաշարեալ յահ եւ յերկիւղ, յերկը-
րորդեկն երկրաշարժի աղէտալւոյ սկսան փախչիլ ի բակս, ի պար-
տէզս եւ ի բացօթեայս, անկեալ ի տաղնաց մեծ եւ ի դողումն. հո-
սէին արտասուք յաչաց բազմաց, ողբային աղիողորմ եւ կոծէին,
կարգային զօգնութիւն երկնից: Արք փութային սրընթաց ի բնակա-
րանս իւրեանց յօգնութիւն բնաւանեացն, ծնողք զիմէին ի դպրոցս
եւ ի փողոցս առ ի գտանել եւ փրկել զորդիս իւրեանց: Ազգ իւրա-
քանչիւր եւ բնակիչ կրէր զսարսուռ եւ զփիշտ դառնագինս:

Ընդ որոտածայն արձագանցից երկրաշարժից՝ լսելի լինէին զը-
զրրդիւնք անկանելոց ապառաժից ի լերանց յոմանց տեղեաց, մե-
ծաշառաչ կործանմունք տանց, մեծամեծ եւ հոգակաւոր մզկիթաց,
քարուկիր շինութեանց՝ բաղանեաց, խանից (օթեւանի), մթերանո-
ցաց, որմոց, միմարէից եւ այլոց եւ այլոց:

Յերկրորդ ցնցման անկան մասն ինչ ի հարաւային որմոյ Ս. Պօղոսեան Վարժարանի կցելոյ մեծի ներքին ճանապարհի եկեղեցւոյ Հայոց, եւ զի ոչ էին տակաւին դպրոցք արձակեալ, եւ երկսեռ մանկունք մնացին ի դպրոցս, համբաւ աղէխարչ տարածեցաւ ի Հայս եւ յաւել զխուճապ տաղնապի եւ չփոթից Հայոց ընդ մեծի վրդովմանց եւ ողբից:

Յաճախէաք եւ մեք ի Պօղոսեան վարժարան, եւ յառաջին ցընցման փութացաք փախչել ի բակս եկեղեցւոյ եւ ի բացօթեայս ի դպրոցաց, որք մերձաւորագոյն եւ գրեալթէ կից էին միմեանց, եւ կառավարիչք, մանաւանդ Ստեփան վարժապետ Թուրումճեան, անփորձութեամբ իմն ի նորոյ ամփոփեցին զմանկունս ի դպրոցս, եւ ի ծունկս անկեալ ետուն մեղ երդել զՏէր Ողորմեա, մինչ առ ի ապահովել զմանկունս ի վտանգից այլ եւ այլից՝ դիւրագոյն եւ հարկ էր ամփոփել ի հիւսիսակողմն յընդարձակ պարտիզի դպրոցաց առ եղերքն ձորոյ: Եւ ահա յերկրորդին ցնցման առաւել ուժգին եւ երկարատեւ, յորժամ անկաւ մասն ինչ յորմոյ մեծի վարժատան, անդ, ուր դնէաք զսակառս կերակրոց մերոց, գրեալթէ խափանեցան անցք մեծի դրան շինւածոյ՝ ի ներքուստ, եւ մեք առխարխալի ի մթութեան փոշոյ եւ ի սարսափման՝ բարձեալ զողրս, զաղաղակս եւ ըզվայնասունս, զիմեցաք ի դրունս, ոմանք ի հարաւային դուռն փոքրը՝ որ հանէր ի ճանապարհ եւ ի բակ եկեղեցւոյ, եւ ոմանք յարեւելեան դուռն մեծ, որ էր կրկին՝ բաց ի մեծ դրանէ բակի՝ ընդ որ երթեւեկէին մանկունք Ծաղկոցի եւ Վարժատան, եւ ներքին դուռն մեծ ի ներքուստ խափանեալ իմն էր աւերակօք փլուզեալ որմոյ, եւ բազումք անզիտակցարար խոյս եւ դրոհ տուեալ ի փոքրածակէ անցանէին ընդ փլատակս եւ ելանէին արտաքս ի վարժարանէ: Մանուկ մի գտանէր ի փլատակօք, եւ Օննիկ էր անուն նորա, ութամեայ եւ որդի մեծի մօրաքեռ իմոյ Պէնիկատէի, որ եւ այս համբաւ աղէխարչ դառնացոյց զծնողս, եւ զիմեալ ողբովք եւ աղաղակօք ինդրէին զորդիս իւրեանց, մինչեւ յետ երկուց ժամուց յայնի եղեւ թէ ո՛ր էր զոհն, ըստ ասելոյ իմում, եւ առանց ունկն տալոյ յաճախութեան ցնցմանց՝ հայր եւ ազգականք մանկան սկսան որոնել ընդ փլատակօք զմանուկն Օննիկ, զոր հնար էր ազատել ընդ փոյթ՝ եթէ գիտէին զտեղին դիւրագոյն՝ յորում անկեալ էր, մինչ